

*Є. А. Самойленко, асистент кафедри державно-правових дисциплін
ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”*

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОГО РІЧКОВОГО ПРАВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

В статті розкривається розвиток теорії міжнародного річкового права вченими Російської імперії. Автор оцінює значення дореволюційної доктрини для сучасного міжнародно-правового регулювання використання транскордонних водотоків.

Ключові слова: міжнародне річкове право, міжнародні ріки, транскордонні водотоки.

В статье раскрывается развитие теории международного речного права учеными Российской империи. Автор оценивает значение дореволюционной доктрины для современного международно-правового регулирования использования трансграничных водотоков.

Ключевые слова: международное речное право, международные реки, трансграничные водотоки.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть дореволюційна доктрина юристів-міжнародників все рідше потрапляє в площину наукового аналізу. В основі цієї тенденції лежать різні фактори. Зокрема, динамічний розвиток сучасного міжнародного права (з другої половини ХХ ст.) зумовив відтік наукових досліджень в напрямку вивчення його нових принципів, інститутів і галузей. З іншого боку, в радянській літературі на міжнародно-правову тематику повсякчас відмічалася безспірна в ті часи теза ідеологічного плану про якісно-переломний момент в розвитку міжнародного права після Жовтневої революції 1917 р. в Росії. Тому науковим працям з міжнародного права царської епохи в Радянському Союзі не приділялася належна увага навіть в розрізі їх критики. Окреслена проблема повною мірою стосується міжнародного річкового права. Незважаючи на появу низки праць з історії вітчизняної міжнародно-правової думки в останній час, наукова спадщина вчених-міжнародників Російської імперії, присвячена теорії міжнародного річкового права, залишається недостатньо дослідженою, особливо щодо порівняння із сучасним міжнародним правом в даній сфері.

Актуальність теми. Дослідження історії і теорії міжнародного річкового права, дореволюційної доктрини в цій царині цілком відповідає завданням, що поставлені перед наукою міжнародного права, оскільки без знання попередніх досягнень неможливо зрозуміти сучасне міжнародне право транскордонних водотоків. Вивчення розвитку ідей міжнародного річкового права в Російській імперії дає змогу не тільки ознайомитися з поглядами науковців тієї доби на ключові питання використання міжнародних річок, але й оцінити доцільність впровадження окремих елементів їх правового режиму в сучасних умовах.

Аналіз публікацій, пов'язаних з темою дослідження. Серед фахівців дореволюційного періоду, праці яких стосувалися міжнародного річкового права, варто відзначити М. С. Мордвінова [1], Ф. Ф. Мартенса [2; 3], О. М. Наумова [4], А. Л. Форштетера [5] В. Е. Грабаря [6], та П. С. Казанського [7; 8]. Щодо сучасної літератури, то в ній висвітлені лише окремі аспекти розвитку доктрини міжнародного річкового права тієї епохи [9–13].

Метою даної статті є комплексний аналіз наукової спадщини вчених Російської імперії, присвяченої розвитку теорії міжнародного річкового права, оцінка значення дореволюційної доктрини як наукової основи для сучасного міжнародно-правового регулювання використання транскордонних водотоків.

Виклад основного матеріалу. Поява перших літературних пам'яток міжнародного права пов'язується з московським періодом російської історії [6, с. 14]. Однак прийнято вважати, що системне й послідовне вивчення міжнародного права в Росії починається за часів Петра I, а саме з ХVІІІ ст. – з визнанням Росії як однієї з провідних держав Європи (в першу чергу, завдяки її перемозі у війні зі Швецією) [6, с. 14; 14, с. 16]. Активізація ж розвитку в царську добу теоретичних положень щодо використання міжнародних річок припадає на початок ХІХ ст., поштовхом до чого став Віденський конгрес 1815 р. Попри оригінальність ідей кожного автора, спільною їх рисою та особливістю в цілому російської доктрини міжнародного річкового права тієї епохи було пріоритетне дослідження вченими питань навігаційного використання транскордонних водних шляхів.

Мордвінов Микола Семенович (1754–1845) був одним з визначних державних діячів, адміралом, одноступнем і соратником М. М. Сперанського (1772–1839). В 1792 р. М. С. Мордвінов був призначений головою Чорноморського адміралтейського управління. Вже в той час він почав

цікавитися обороною Чорноморського узбережжя, долею Чорноморських проток і гирл Дунаю [6, с. 206–207]. Мордвінов зробив вагомий внесок в забезпечення безпеки судноплавства по Дунаю. Вивчення гирл ріки він пояснював недослідженістю її фарватерів, що створювало загрозу безпеці навігації: мілина на окремих ділянках Дунаю заважала плаванню суден [15, с. 469–475]. Погляди Мордвінова щодо регулювання судноплавства по міжнародних ріках знайшли своє відображення в документах Віденського конгресу. Він пропонував: “щоб між великими імперіями ріки слугували, наскільки це можливо, кордоном, і щоб береги цих рік були перетворені у вільні гавані”; “щоб всі ріки, які протікають по різним державам, були відкриті для вільного плавання цих держав”; “щоб гирла цих рік були незалежними вільними гаванями” [6, с. 208–209].

Мартенс Федір Федорович (1845–1909) не дає розгорнутого аналізу правової природи транскордонних водних ресурсів, лише наголошуючи на необхідності розмежування режиму національних і міжнародних рік. Вчений вказує на важливість Заключного акта Віденського конгресу 1815 р. та Паризького трактату 1856 р. для утвердження принципу вільного судноплавства по міжнародних ріках, розкриває проблемні аспекти застосування положень цих документів для окремих водотоків [2, с. 183; 3, с. 104–107]. Належної уваги заслуговує погляд Мартенса на місце міжнародного річкового права в системі міжнародного публічного права. Останнє поділяється на загальну частину, в основі якої лежать засади міжнародного спілкування, і особливу частину, яка зводиться ним до міжнародного управління [2, с. 99–100]. Однак система Мартенса хоч і є оригінальною, але їй не вистачає логічної послідовності, якщо виходити з того, що основним критерієм систематизації правових норм має слугувати предмет регульованих ними відносин. Так, складно пояснити, чому режим міжнародних рік віднесено до загальної частини, а режим міжнародного судноплавства по річкових шляхах – до особливої частини [2, с. 99–100; 3, с. 104–107]. Така систематизація розриває на окремі блоки єдині за предметом регулювання норми міжнародного річкового права.

Праці Олександра Михайловича Наумова (1835–1879) та Адольфа Львовича Форштетера (1866–1935) значно меншою мірою вплинули на розвиток теорії міжнародного річкового права, припали на початок їх нетривалої наукової діяльності та стосувалися окремих міжнародних рік. О. М. Наумов закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, був співробітником ряду газет і активним членом Вільного економічного товариства. Єдиною його роботою з міжнародного права стала магістерська дисертація, присвячена історико-юридичному дослідженню судноплавства по річці Шельді [4; 6, с. 299]. А. Л. Форштетер був вихованцем Московського університету. На задану в 1888 р. юридичним факультетом тему про судноплавство по міжнародних ріках він написав твір, який був удостоєний срібної медалі. Частина цієї роботи була опублікована під назвою “Дунай, як міжнародна ріка” [5]. Однак зайнятий банківською справою, Форштетер припинив викладацьку діяльність [6, с. 351]. Деякі праці визначного дослідника історії та теорії міжнародного права Володимира Еммануїловича Грабаря (1865–1956) також стосувалися міжнародного річкового права. У 1888 р. за завданням юридичного факультету Московського університету він підготував роботу “Про міжнародні ріки”, за яку отримав золоту університетську медаль [12, с. 8]. Згодом, 1890 р., В. Е. Грабарь дав відзив на згадану вище опубліковану працю А. Л. Форштетера (“Журнал международного просвещения”, 1890 г., № 8, с. 403–409) [6, с. 351].

Чи не найбільший внесок в розвиток теорії міжнародного річкового права в Російській імперії зробив Петро Євгенійович Казанський (1866–1947). Він навчався в Московському університеті, по закінченні якого в 1891 р. був залишений професором Л. А. Комаровським при університеті. В травні 1895 р. Казанський захистив дисертацію на ступінь магістра, а в жовтні 1896 р. у званні екстраординарного професора посів кафедру міжнародного права в Новоросійському університеті [6, с. 340–341], що звільнилася після від’їзду до Петербурзького університету Ігнатія Олександровича Івановського [13, с. 47]. В 1897 р. Казанський захистив докторську дисертацію на тему “Загальні адміністративні союзи держав” і в наступному році отримав звання ординарного професора [6, с. 340–341]. З даною роботою пов’язується остаточне визнання науковця як спеціаліста з міжнародного права. Однак В. Е. Грабарь, відносячи П. Є. Казанського до авторитетних фахівців міжнародного адміністративного права, у своєму монографічному дослідженні стверджує, що цієї сфери стосується вже перша велика робота Казанського – 2-томна магістерська дисертація “Договірні ріки” [7; 8]. Автор переробив свою студентську роботу, за яку йому була присуджена золота медаль [6, с. 341]. Міжнародне річкове право представляло для Казанського теоретичну і практичну значимість. Утворення системи незалежних держав та впорядкування внутрішньодержавних відносин щодо користування ріками поставили на перший план питання про міжнародне річкове судноплавство. При цьому залишався невизначеним міжнародно-правовий статус рік, спільних для Російської імперії та її західних сусідів. Актуальність розв’язання даних проблем спонукала Казанського в магістерському дослідженні об’єднати “в єдине ціле всі начала, які визначали положення рік в міжнародному житті” [8, с. 8], вдатися до пошуку зв’язків міжнародного річкового права з іншими блоками загальної системи

міжнародного права та внутрішньодержавним річковим правом [7, с. 13–14, 17]. З цих міркувань його публікації, присвячені теорії міжнародного річкового права і зараз становлять значний науковий інтерес.

П. Є. Казанський розглядав міжнародне річкове право як сукупність норм, що визначають положення рік у міжнародному житті. Він поділяв його на міжнародне публічне та цивільне право рік. Перше стосується природи і обсягу тієї влади, яку мають держави над річковими водами, та узгодженої діяльності країн, спрямованої на досягнення спільних для них завдань; друге – тих прав, що належать в міжнародному житті окремим особам на володіння водою, на користування силами води [8, с. 8]. Науковець відводить міжнародному (публічному) річковому праву специфічне місце в системі міжнародного права. За Казанським остання є складно структурованою: безпосередньо міжнародне публічне право разом з міжнародним приватним є складовою особливої частини міжнародного права та поділяється на право устрою і право управління, які, в свою чергу, також мають свої відгалуження. На нашу думку, детальна розробленість вченим системи міжнародного права й обумовила оригінальний підхід до розподілу елементів міжнародного річкового права в цій системі. Так, питання території й кордонів, які безпосередньо пов'язані з правовим режимом міжнародних рік, Казанський відніс до права устрою, а питання міжнародного судноплавства по річкових шляхах – до права управління [9, с. 120–121]. На даний час правове регулювання використання міжнародних рік традиційно розглядається в контексті режиму території в міжнародному праві.

П. Є. Казанський критикує домінуюче в його часи поняття міжнародної ріки як судноплавної ріки, що до впадання в море перетинає чи розмежовує дві або більше держави і відносно якої на основі спільної угоди встановлено особливі правила використання. Дане визначення на переконання вченого є невдалим. Воно об'єднує в собі дві ознаки: географічну (ріка, спільна для декількох країн; її природний зв'язок (сполучення) з морським середовищем) і юридичну (наявність міжнародного договору), які нерідко не співпадають. В основі правової категорії “міжнародна ріка” має бути покладено виключно юридичний критерій [8, с. 12–14]. Примітно, що Казанський наголошував: ріка є типовим видом прісних вод і самою важливою серед них, а тому договори про окремі ріки є головним джерелом міжнародного права прісних вод [8, с. 8].

Прогресивними для своєї епохи та такими, що не втратили своєї цінності й у наш час, були погляди П. Є. Казанського на зв'язок територіального суверенітету з правовим режимом транскордонних водотоків. Територіальний суверенітет і територіальне спілкування – це два верховних права держав, що повинні визнаватися ними одне за одним у сфері використання міжнародних рік. Завданням своєї епохи і всіх держав науковець вважав встановлення рівноваги між цими двома початками. Територіальним суверенітетом Казанський називав право держави самостійно вирішувати свої територіальні питання. На думку професора, прибережна держава зберігає суверенні права на ту частину міжнародної ріки, що знаходиться в межах її кордонів. Адже яким би було становище держави, власника своєї території, якщо б остання була порізана по всіх напрямках водними просторами, відносно яких країна нічого не могла б зробити самостійно. Право міжнародного спілкування, навпаки, є юридичною можливістю країни узгоджено з іншими державами розпоряджатися інтересами, однозначно визнаними ними як спільні. Право міжнародного територіального спілкування утворюється із сукупності норм, які визначають випадки, коли держава повинна упорядковувати свої територіальні відносини неодмінно певним чином за участі всіх, багатьох чи окремих країн. Тільки в деяких випадках міжнародне право спеціально вказує на свободу держави в тих чи інших відносинах. Набагато більше значення має відігравати територіальне спілкування між країнами або так зване “обмеження” територіального суверенітету [8, с. 40–42, 58, 60].

Прихильність до ідеї обмеження суверенітету визначила погляди Казанського на принципові аспекти навігаційного використання транскордонних водотоків. Він обґрунтовував свободу судноплавства по міжнародних ріках і стверджував, що “при вирішенні питань щодо річкової свободи повинні бути враховані інтереси всіх річкових держав”. Здобутком міжнародного права вчений вважав розвиток його теорії та практики в напрямку схвалення допуску до судноплавства по міжнародних водотоках суден всіх країн [8, с. 185–186, 189].

Висновки. Доктрина юристів-міжнародників Російської імперії має цінність для ретроспективного аналізу правової природи транскордонних водних шляхів, права їх навігаційного і ненавігаційного використання. Але переважній більшості теоретичних напрацювань дореволюційної епохи у сфері міжнародного річкового права важко знайти сферу для реального застосування в сучасній практиці міжнародних відносин. На нашу думку, в цьому відношенні практичне значення зберігають результати наукових досліджень П. Є. Казанського. Загалом розділяючи погляди професора на ключові елементи правового режиму міжнародних рік, варто відзначити актуальність його ідей в теперішній час. Вони можуть бути лейтмотивом для визнання міжнародно-правового статусу головних (de facto міжнародних) водних шляхів України – Дніпра і Дністра – та науковим підґрунтям для розробки правового регулювання їх навігаційного та ненавігаційного використання на основі окремих міжнародних угод. Твердження П. Є. Казанського, висловлені в унісон із сучасною

доктриною міжнародного права та практикою міжнародних відносин, переконливо свідчать про потребу створення нашою країною разом з іншими прирічковими державами комплексу спеціальних договірних норм для регламентації відносин в зазначених сферах. Регіональні конвенції щодо Дніпра (між Україною, Російською Федерацією, Білорусією) та Дністра (між Україною і Молдовою) мають стати нормативним відображенням добровільного обмеження територіального суверенітету держав з огляду на спільність для цих країн згаданих транскордонних водотоків та необхідність їх узгодженого й раціонального використання.

Список літератури

1. Архив графов Мордвиновых : В 10 томах / под ред. В. А. Бильбасова. – М. : Типография И. Н. Скороходова, 1901–1903.
2. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов : в 2 томах / под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. А. Томсинова / Ф. Ф. Мартенс. – М. : “Зерцало”, 2008. – Т. 1. – 209 с.
3. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов : в 2 томах / под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. А. Томсинова / Ф. Ф. Мартенс. – М. : “Зерцало”, 2008. – Т. 2. – 251 с.
4. Наумов А. М. Судоходство по Шельде / А. М. Наумов. – М. : Типография Л. Степановой, 1856. – 202 с.
5. Форштетер А. Л. Дунай, как международная река / А. Л. Форштетер. – М. : Университетская типография, 1890. – 155 с.
6. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917) / В. Э. Грабарь. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1958. – 492 с.
7. Казанский П. Договорные реки. Очерки истории и теории международного речного права : в 2 томах / П. Казанский. – Казань : Типо-Литография Императорского Университета, 1895. – Т. 1. – 479 с.
8. Казанский П. Договорные реки. Очерки истории и теории международного речного права: В 2 томах / П. Казанский. – Казань : Типография губернского управления, 1895. – Т. 2. – 384 с.
9. Левин Д. Б. Наука международного права в России в конце XIX и начале XX в. Общие вопросы теории международного права / Д. Б. Левин. – М. : Издательство “Наука”, 1982. – 200 с.
10. Баскин Ю. Я. История международного права / Ю. Я. Баскин, Д. И. Фельдман. – М., 1990. – 208 с.
11. Історія міжнародного права / А. І. Дмитрієв, Ю. А. Дмитрієва, О. В. Задорожній. – К. : Видавничий дім “Промінь”, 2008. – 384 с.
12. Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В. Е. Грабаря : монографія / К. О. Савчук. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 128 с.
13. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 640 с.
14. Кожевников Ф. И. Учебное пособие по международному праву. Вып. 1. История и понятие международного права / Ф. И. Кожевников. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1945. – 48 с.
15. Архив графов Мордвиновых: В 10 томах / Под ред. В. А. Бильбасова. – М.: Типография И. Н. Скороходова, 1901. – Т. 2. – 616 с.

Summary

The development of theory of international river law by scientists of the Russian Empire is disclosed in the article. The author assesses the importance of pre-revolutionary doctrine for modern international law of transboundary watercourses.

Отримано 25.10.2011